

Најша Ј. СИМИЋ*

Народна библиотека Србије, Београд

ОСНИВАЊЕ КЊИЖНИЦА И ЧИТАОНИЦА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА – НА ПРИМЕРУ ПРИШТИНЕ, НЕРОДИМЉА И ОРЛАНА

Апстракт: У раду се на примеру оснивања локалних књижница и читаоница у Приштини, Неродимљу и Орлану представља развој библиотечких установа на просторима Косова и Метохије у периоду између два светска рата (1918–1941). На основу недовољно познате и мало коришћене архивске грађе, у раду се приказује оснивање јавне књижнице при Народном дому у Приштини, као и оснивање књижница са читаоницама у селима Неродимљу и Орлану. Иако су деловале у скромним условима, ове установе су представљале важне центре просветног и културног живота у локалним срединама, а њихов значај долазио је до посебног изражаја на пољу развоја културе читања и олакшавања приступа књизи и писаној речи уопште. У контексту њиховог оснивања, архивски извори сведоче о значајној подршци државних органа, али и о великом ангажовању локалних српских заједница, које су у књижницама и читаоницама препознавале важан инструмент културног и националног развоја у тим недовољно развијеним и етнички мешовитим крајевима Старе Србије. Кроз ова три примера приказан је развој локалних књижница и читаоница, које су биле претеча каснијег институционалног развоја библиотекарства на косовскометохијским просторима, који је отпочео тек након ослобођења (1945) и стварања новог друштвеног и политичког оквира.

Кључне речи: Косово и Метохија, Приштина, Народни дом, Неродимље, Орлане, архивска грађа, књижнице, читаонице, библиотекарство.

ПРЕДМЕТНА ИСТРАЖИВАЊА И ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ

Историја јавних књижница и читаоница заузима посебно место у историји српског библиотекарства (Стокић Симончић, Вучковић 2012). Као претече савремених библиотечких установа, књижнице и читаонице су током читавог 19. века, а потом и током знатног дела 20. века, имале важну улогу у развоју библиотекарства у српским срединама. Полазећи од ширег значаја тих установа за општу историју српске просвете и културе, предметни истраживачи су у склопу научних истраживања на пољу историје српског библиотекарства посвећивали знатну пажњу питањима која се односе на постанак и развој раних школских, задружних и других јавних књижница и читаоница, што је довело до настанка значајног броја научних радова и стручних прилога у којима се обрађује историја појединих установа или се

* ORCID 0000-0003-1395-6637, natasa.simic@nb.rs

у ширем контексту приказује њихов развој на појединим подручјима, уз уважавање периодизације која се по правилу заснива на значајним историјским прекретницама. Таквим приступом развој поменутих установа анализиран је не само кроз призму њиховог институционалног развоја већ је додатно сагледаван и у контексту општих историјских, односно политичких, културних и других друштвених процеса у различитим срединама.

Поред општих прегледа историје српског библиотекарства (Вучковић 2003; Стокић Симончић, Вучковић 2012), међу новијим научним доприносима на пољу проучавања раних српских књижница и читаоница посебно се истичу монографска дела која су посвећена старијем периоду, пре Првог светског рата (1914–1918) и потоњем периоду између два светска рата (1918–1941), што се у првом реду односи на капитално дело Бранке Драгосавац под насловом *Јавне библиотеке у Србији од 1901. до 1918. године* (2016), као и на изузетно значајно дело Биљане Ђурашиновић под насловом *Јавне библиотеке у Србији између два светска рата* (Ђурашиновић 2020), чијом је појавом означена прекретница у проучавању тог периода (Малешев 2022: 7–9). Знатан број научних радова и стручних прилога који су објављени у разним часописима и зборницима посвећен је управо међуратном раздобљу, а међу научним доприносима те врсте посебно место заузима студија Биљане Ђурашиновић под насловом *Народне књижнице и читаонице као облик јавног библиотекарства у Србији од 1918. до 1941. године* (Ђурашиновић 2017), на шта се надовезују и радови других истраживача у којима је обрађиван постанак и развој књижница и читаоница у појединим српским срединама током међуратног периода (Лазаревић Илић 1997: 237–245; Исић 2001: 117–145; Ђурић 2012: 105–120; Глушац 2024: 56–66).

На пољу проучавања постанка и развоја књижница и читаоница на просторима Косова и Метохије у 19. и 20. веку, стручни доприноси су по правилу остваривани у склопу ширих истраживања из области просветне и опште културне историје тих области, са тежиштем на сагледавању развоја културних прилика у већим срединама (Приштина, Призрен, Пећ, Косовска Митровица). Међу радовима из области историје српског библиотекарства на тим просторима посебан значај припада монографији Ане Савић под насловом *Библиотека Призренске епископије* (2012), док су поједина питања из историје библиотечких установа у другим косовско-метохијским местима разматрана у склопу завичајних монографија или радова из области културне историје који су објављивани у часописима и зборницима. У том контексту, међу монографским студијама посебно место заузима дело Весне Зарковић под насловом *Приштина на размеђи векова* (2019).

Иако су разна питања из историје српског библиотекарства на косовско-метохијским просторима у периоду између два светска рата била предмет разматрања у савременим научним радовима и стручним прилозима, на том пољу још увек нису предузета систематска истраживања, на шта су између осталог утицале и неповољне околности које су на подручју Косова и Метохије наступиле након 1999. године. У том контексту, пред истраживаче се поставља низ специфичних изазова, како методолошких тако и практичних. Услед недоступности знатног дела локалне архивске грађе, на значају добија грађа похрањена у Архиву Југославије у Београду, првенствено у фонду Министарства просвете Краљевине Југославије (АЈ-66), будући

да је то Министарство у периоду између два светска рата било надлежно за развој просвете и других области културног живота у читавој држави (Димић и др. 2000).

Под надлежност Министарства просвете потпадали су и разни послови из области развоја библиотечке делатности, укључујући и питања која су се односила на оснивање и рад јавних књижница и читаоница, услед чега је у архивском фонду тог Министарства сачувана и драгоцене грађа о развоју тих установа на просторима Косова и Метохије у међуратном периоду. Полазећи од података из грађе Архива Југославије и разних доприноса који су остварени у претходно објављеним научним радовима и стручним прилозима, овим истраживањем су под видом студије случаја обухваћени постанак и развој локалних књижница и читаоница у Приштини, Неродимљу и Орлану. За те средине сачувана је најпотпунија документација која омогућава праћење поступка оснивања, од локалних иницијатива, преко службене преписке, до коначних одлука Министарства просвете. Поменути примери пружају могућност за додатно сагледавање не само културних прилика у тим срединама, већ се на основу њих могу уочити и основне карактеристике развоја библиотекарства на Косову и Метохији у међуратном периоду, поготово у контексту улоге локалних и државних чинилаца у решавању комплексних питања. Стога је посебна пажња поклоњена анализи локалних иницијатива и начина формирања књижница и читаоница, као и сагледавању улоге коју је у тим процесима имало Министарство просвете, које је било кључни институционални носилац просветне и културне политике у југословенској држави.

Полазећи од основних методолошких начела у области проучавања историје библиотекарства (Делетић 2011: 3–7), у овом раду је уз ослонац на резултате досадашњих истраживања извршена додатна анализа података из доступне, али недовољно запажене и коришћене архивске грађе о оснивању јавних књижница и читаоница у Приштини, Неродимљу и Орлану. Ширим сагледавањем тадашњих културних и друштвених прилика, показано је да су на развој библиотекарства у поменутиим срединама током међуратног периода утицали разни чиниоци, чија је делатност била оличена у покретању локалних иницијатива и сарадњи са надлежним државним институцијама. Анализирана архивска грађа сведочи да је Министарство просвете пружало материјалну и организациону подршку оснивању књижница и читаоница, али је покретање иницијатива по правилу зависило од локалних првака, првенствено учитеља, школских управитеља и других истакнутих појединаца. У том контексту, кроз анализу доступне архивске грађе дошло се не само до потпуније реконструкције процеса оснивања јавних књижница и читаоница у поменутиим срединама, већ и до свеобухватнијег сагледавања комплексних односа између локалних иницијатива и државне политике у области културе.

За разлику од неких других, знатно развијенијих делова Краљевине Југославије у којима су већ током међуратног периода постојале и самосталне јавне библиотеке са стабилном организацијом и значајним књишким фондовима, библиотекарство на Косову и Метохији развијало се претежно под окриљем школских установа и народних домова. Ова специфичност била је условљена нижим степеном друштвеног и привредног развоја, ограниченим финансијским могућностима, недостатком кадрова и недовољно развијеном просветном и културном инфраструктуром, те су

утолико већи значај имале локалне иницијативе, које су у Приштини, Неродимљу и Орлану као етнички и верски мешовитим срединама довеле до оснивања књижница и читаоница, чиме је био означен значајан корак ка даљем институционалном развоју, који је уследио по окончању Другог светског рата (1945).

КЊИЖНИЦЕ И ЧИТАОНИЦЕ КАО ПРЕТЕЧЕ БИБЛИОТЕКА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Српско библиотекарство има дугу и богату традицију, која на просторима Косова и Метохије сеже до средњовековног периода, када су поменуте области заузимале средишњи положај у државама Немањиха, Лазаревића и Бранковића. Главни центри српске духовности, писмености и књижевности у средњем веку били су древни српски православни манастири, при којима су постојале преписивачке радионице и манастирске књижнице, односно *књигохранилишта*. Сачувана рукописна грађа из тог периода сведочи да су се фондови манастирских књижница састојали првенствено из црквених, односно богослужбених књига и других дела (житија, хронике, летописи, родослови) која су настала као плод домаће стваралачке или преводилачке делатности (Стокић Симончић, Вукадиновић 2009: 53–55; Стокић Симончић 2020: 17–24).

Током периода османске власти, који је на косовскометохијским просторима трајао од средине 15. до почетка 20. века, српски православни манастири су, упркос измењеним и веома неповољним политичким и друштвеним околностима, успели да опстану под окриљем обновљене Српске патријаршије (1557–1766), настављајући да обављају функцију не само црквених већ и културних центара, у оквиру којих су манастирске књижнице и преписивачке радионице задржале своју традиционалну улогу расадника и чувара српске духовности, писмености и књижевности. Посебну новину у том периоду представљала је појава раног српског штампарства, које се развијало и на подручјима Косова и Метохије, у знаменитом манастиру Грачаница, где је 1539. године штампан познати *Грачанички оклоих*, једно од најзначајнијих дела ране штампе у српским земљама (Грујић 1936: 81–96; Симић и др. 2024: 25).

Развој других, односно савременијих облика библиотечке делатности на тим просторима уочава се тек у 19. веку, када долази до оснивања првих световних школа, чиме је означена прекретница у развоју просвете на косовскометохијским просторима (Недељковић 2015: 181–195; Недељковић 2018: 187–200). Оснивање школа условило је потребу за формирањем школских књижница, чиме су учињени први кораци ка широј доступности књиге. Ове школске књижнице, иако примарно намењене образовном процесу, постепено су добијале и знатно шири културни значај, што је посведочено на примеру приштинске школске књижнице са читаоницом, која је средином 19. века формирана залагањем учитеља Милана Ковачевића, а бројала је чак 1256 наслова, првенствено уџбеника, популарних брошура, црквених књига, народних календара, дневних и недељних листова и других издања (Поповић 1930: 18–50; Vlahović 1965: 255–259). Прву савремену књижару Приштина је добила 1890. године (Зарковић 2010: 167–182). Школске књижнице, читаонице

и књижаре из тог времена одиграле су значајну улогу у развоју просвете и очувању идентитета српског народа на косовскометохијском подручју током последњих деценија османске власти.

Не само у 19. веку, већ и током првих деценија 20. века, јавне књижнице са читаоницама представљале су један од најзначајнијих облика раног институционалног организовања библиотечке делатности у разним српским срединама, те се стога сматрају непосредним претечама савремених српских библиотечких установа. Њихова основна улога огледала се у ширењу културе читања и опште писмености. Оснивањем јавних књижница и читаоница знатно је олакшаван приступ књизи, новинама и писаној речи уопште, чиме је оствариван значајан допринос просвећивању становништва и подстицању културног живота, поготово у мањим и недовољно развијеним срединама. Јавне књижнице и читаонице представљале су установе у којима су се преплитале и допуњавале различите библиотечке функције, а поред својих основних делатности неретко су, као места окупљања, добијале и додатни значај у развоју локалног културног живота. У мање развијеним срединама у којима су књиге биле теже доступне, а образовање ограничено, јавне књижнице са читаоницама добијале су и додатни не само просветно-културни, већ и национални значај, поготово у областима Старе Србије (Рашка, Косово, Метохија, Повардарје), које су све до 1912. године биле под влашћу Османског царства (Стокић Симонић, Вукадиновић 2009: 52–58; Ђурашиновић 2017: 62–70).

Ослобођењем Старе Србије у јесен 1912. године означена је нова прекретница у историји косовскометохијских простора, који су укључени у састав Краљевине Србије. Тиме је створен нови државни и правни оквир за даљи развој просвете и културе на ослобођеним подручјима, која су у административном погледу подељена на округе и срезове (Јагодић 2010: 7–29; Ристановић 2012: 174–179). Том приликом установљен је и Приштински округ, са пет срезова: Приштински (Приштина), Вучитрнски (Вучитрн), Гњилански (Гњилане), Лапски (Подујево) и Феризовићки (Феризовић, потоњи Урошевац). Већ током 1913. и 1914. године извршене су промене појединих назива, тако да је Приштински округ преименован у *Косовски*, а Приштински срез у *Грачанички*, док је Феризовићки срез преименован у *Неродимски* (Јагодић 2013: 103–110). У исто време, под окриљем Министарства просвете и црквених послова на ослобођеним подручјима су установљени и посебни школски срезови, чије се границе нису увек поклапале са територијама управних срезова (Јагодић 2013: 453–473).

Тиме је отпочео процес постепене интеграције нових области у правни и просветни поредак српске државе. Уз ослонац на дугу и успешну праксу оснивања и развоја књижница и читаоница на старим (предратним) подручјима Краљевине Србије, основа за интензивирање сличних процеса била је након 1912. године постављена и у ослобођеним крајевима, укључујући и косовскометохијске просторе (Драгосавац 2016: 117–132). Упоредо са законским прописима Краљевине Србије, у новим областима су временом на снагу ступили и разни подзаконски прописи, међу којима су била и „Правила о народним књижницама са читаоницама”, која су на предратном подручју Краљевине Србије важила још од 1904. године, када је расписом Министарства просвете и црквених послова издат и посебан налог свим учитељима да се при школама оснивају књижнице са читаоницама (*Просвећени гласник*,

1904: 530; Правила 1904: 531–534). У исто време, за северни део Метохије, који је након ослобођења прикључен Краљевини Црној Гори, важила су слична „Правила о народнијем књижицама са читаоницама”, која су била донета још 1908. године (Правила 1908).

Током првих година по ослобођењу Косова и Метохије (1912–1915), остварен је знатан напредак на разним пољима друштвеног живота, укључујући просвету и културу (Јагодић 2013: 473–477). На подручју централног Косова, од посебног значаја за унапређивање просветних и општих културних прилика било је оснивање гимназије у Приштини, која је озваничена већ 1913. године (Виријевић 2010: 51–60; Симић 2025: 231–250). Даљи развој на разним пољима друштвеног живота заустављен је током трогодишње окупације косовскометохијских простора (1915–1918) у Првом светском рату (Стојанчевић 2006: 113–123; Ристановић 2012: 179–184). Тада су широм окупиране Србије под удар аустроугарских и бугарских окупатора потпале и локалне српске просветне, црквене и друге културне установе, заједно са музејским, архивским и библиотечким фондовима и осталим културним добрима, која су током ратних година тешко пострадала (Драгосавац 2014: 22–30). При томе је приштински крај посебно страдао од бугарских окупатора, који су на том подручју похарали знатан део српске историјске и културне баштине, укључујући и књишке фондове локалних установа (Зарковић 2016: 49–62; Георгиев 2018: 39–51).

КЊИЖНИЦЕ И ЧИТАОНИЦЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Након поновног ослобођења и стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1918), обновљене су и предратне административне и просветне структуре: Приштина је остала средиште Косовског округа и Грачаничког среза (Ристановић 2012: 171–194), док се село Неродимље налазило и саставу суседног Неродимског среза са средиштем у Урошевцу, а село Орлане у саставу Лапског среза са средиштем у Подујеву. Према попису становништва из 1921. године, Приштина је имала 14.290, Неродимље 4129, а Орлане 2385 становника (ур. Ђурић 1924: 86, 88).

Након тешких година окупације (1915–1918) отпочео је период обнове и развоја у оквиру новостворене југословенске државе. Током првих поратних година, на снази су и даље били разни наслеђени прописи из претходног периода, те се стога приступило њиховом усаглашавању (Бараћ 1994: 35). Министарство просвете је већ 1920. године издало нова „Правила народне књижнице и читаонице”, која су потом у неколико наврата допуњавана (Правила 1920). Тиме је био постављен јединствени правни оквир за развој тих облика библиотечке делатности у читавој држави, укључујући и просторе Косова и Метохије. У исто време, појављују се и стручни прилози, међу којима је било и дело Ђорђа Пејановића под насловом „Кратка упутства за оснивање, уређење и руковање народних јавних књижница” (Пејановић 1920). У програмском чланку из 1921. године, који је био посвећен народним књижицама и читаоницама, знаменити српски педагог Љубомир М. Протић указао је на вишеструки значај тих установа за опште народно просвећивање (Протић 1921: 321–326).

Питање о унапређивању библиотечке мреже и уређењу посебних јавних библиотека од регионалног значаја покренуто је недуго по стварању Краљевине СХС, већ током 1919. године, када је Јован Н. Томић као управник Народне библиотеке у Београду предложио надлежним државним властима да се приступи оснивању обласних јавних библиотека *првој реда*, од којих би једна била заснована у Приштини, као и подручних библиотека *другој реда*, од којих би једна била заснована у Пећи, али стицајем тадашњих околности (поратно стање, усмеравање материјалних средстава ка пословима од већег друштвеног значаја), такве и сличне иницијативе нису могле бити спроведене у дело (Ковијанић 1992: 17).

Упркос материјалним и кадровским ограничењима и другим потешкоћама, просветне и опште културне прилике на просторима Косова и Метохије показивале су током међуратног периода извесне знаке напретка, пре свега у оквиру ширих државних напора усмерених ка модернизацији образовног система и институционалном уређењу културног живота на тим у привредном смислу недовољно развијеним, а у етничком и верском смислу шароликим просторима (Đimić 1990: 189–196). Упркос знатним напорима, те области су и даље заостајале за развијенијим деловима државе, што се одражавало на разним пољима друштвеног живота: висок степен неписмености, недостатак просветних кадрова, недовољно развијена мрежа просветних и осталих културних установа (Антић 2011: 315).

У таквим околностима развој библиотечке делатности на просторима Косова и Метохије одвијао се споро и неуједначено. Према званичним подацима за школску 1922/3. годину, у школским књижницама на подручју Приштинског школског среза, који је покривао 23 школе, структуру књижских фондова чинило је 500 наслова (Стојаковић 1924: 372–373). Током целокупног међуратног периода, од 1918. до 1941. године, функцију јавних библиотека на тим подручјима обављале су народне књижнице и читаонице, које су осниване не само у градским већ и у сеоским срединама, а посебан значај имале су књижнице са читаоницама при новоформираним *народним домовима*, као локалним установама које су биле претече потоњих *домова културе*. Такве књижнице са читаоницама донеке су успевале да надоместе недостатак посебних јавних, институционално самосталних библиотека, које на просторима Косова и Метохије у том периоду нису постојале.

Услед таквог стања и знатне друштвене заосталости, књига је за најшире слојеве становништва и даље била тешко доступна, што се одражавало и на споро подизање општег нивоа читалачке културе на косовскометохијским просторима. Упркос бројним потешкоћама, постојеће књижнице и читаонице успеле су допринесу постепеном унапређивању културног живота у локалним срединама, будући да нису служиле само као места за позајмљивање књига, већ су остваривале и функцију јавних простора за ширу друштвену интеракцију: од организовања разноврсних културних активности у виду књижевних вечери, преко стручних предавања, до одржавања јавних расправа. Тиме су ове установе доприносиле формирању јавног простора и постепеном подизању културне свести становништва, а њихов значај био је утолико већи у срединама у којима нису постојале друге културне институције.

Знатан број интерних књижница формиран је под окриљем локалних просветних установа, а од школских управа се очекивало да поред простора за смештај

књижних фондова у школским библиотекама обезбеде и додатни простор за уређење читаоница, што по правилу није било лако спровести у дело, првенствено због недостатка погодног простора у школским здањима, тако да је број читаоница био знатно мањи у односу на укупан број школских књижница. Њихови фондови су по правилу попуњавани уз помоћ надлежних министарстава и других институција, са нагласком на прибављању уџбеничких, популарних и новинских издања, која су била намењена ширем кругу корисника (Исић 2005б: 314–321). Према подацима за школску 1939/40. годину, у 21 школи на подручју Грачаничког среза постојале су наставничке књижнице, док је ученичких књижница било свега 11, а слични подаци о тадашњем стању забележени су и за Неродимски (24 наставничке и 6 ученичких књижница) и Лапски (10 наставничких и 6 ученичких књижница) срез (Исић 2005а: 220).

Процес оснивања јавних књижница и читаоница при школама, народним домовима и осталим локалним установама одвијали су се током међуратног периода у разним, како градским тако и сеоским срединама широм Косова и Метохије, што је између осталог посведочено и на примеру оснивања и развоја библиотечких установа у Косовској Митровици (Вукадиновић, Богавац 2001: 109–111), док су у појединим срединама посебан значај задржале осавремењене црквене библиотеке, међу којима је истакнуто место и током међуратног периода заузимала библиотека знамените Призренске богословије (Савић 2013).

ОСНИВАЊЕ КЊИЖНИЦА И ЧИТАОНИЦА У ПРИШТИНИ, НЕРОДИМЉУ И ОРЛАНУ

Доношењем Видовданског устава (1921) постављена је основа за спровођење свеобухватне административне реформе на целокупном државном подручју, које је подељено на новоустановљене *обласи*. Једна од њих била је и Косовска област, са центром у Приштини, а тај град је и даље остао средиште Грачаничког среза, као и локалне Приштинске општине. Истој области припадао је и Неродимски срез са центром у Урошевцу, а у саставу тог среза налазило се и село Неродимље. Косовској области је такође припадао и Лапски срез са центром у Подујеву, а у саставу тог среза налазило се и село Орлане. Такво административно уређење задржано је све до 1929. године, када су уместо дотадашњих области установљене *бановине*. Према новој управној подели Краљевине Југославије, два среза – Приштински и Неродимски – припала су Вардарској бановини са центром у Скопљу, док је Лапски срез припао Моравској бановини са центром у Нишу. Таква управна подела остала је на снази све до избијања рата у пролеће 1941. године (Ристановић 2012: 184–191).

Иако су поменута места (Приштина, Неродимље, Орлане) припадала различитим административним срезовима, целокупна надлежност над школским и осталим просветним пословима у тим срединама потпадала је под Министарство просвете у чијој се надлежности налазио и *Приштински школски срез* као организациона јединица која је била задужена за надзор над радом просветних установа на ширем приштинском подручју. Пошто је питање о оснивању народних књижница

и читаоница такође потпадало под надлежност Министарства просвете, део службене преписке која је вођена поводом иницијативе за оснивање таквих установа у Приштини, Неродимљу и Орлану остао је похрањен управо у фондовима тог министарства. Стога се на основу сачуване архивске грађе може пратити процес оснивања народних књижница са читаоницама у поменутиим срединама.

У условима недовољно развијене мреже јавних библиотека, функцију ових институција на просторима Косова и Метохије током међуратног периода у значајној мери преузимале су књижнице и читаонице при *народним домовима*. Ове установе, које се могу посматрати као претече каснијих домова културе, представљале су важне центре просветног, културног и друштвеног живота у локалним срединама. Књижнице и читаонице које су деловале у оквиру народних домова представљале су једине облике јавне доступности књиге ширем кругу становништва. Оне су омогућавале не само позајмљивање књига, већ и непосредно коришћење грађе у читаоницама. На тај начин, ове установе су доприносиле постепеном развоју читалачких навика и ширењу културе читања, упркос бројним ограничењима.

Посебно место у том систему заузимао је књижница са читаоном при Народном дому у Приштини. „Народни Дом је установа са циљем да у себи и око себе прикупи сва културно-хумана удружења у Приштини. Поред тога, Народни Дом има и народну читаоницу са књижницом” (АЈ, 66-2283-2151). О процесу формирања и попуњавања књижног фонда приштинске књижнице сведоче архивски извори. Посебно је значајна представка од 22. маја 1927. године, коју председник управног одбора, директор гимназије Живко Ј. Јоксимовић упућује Министарству просвете, Одсеку за народно просвећивање и у којој наглашава да је „позната заосталост ових крајева у културном погледу, те је оваква установа, као што је Народни Дом, потребнија но у ма ком делу наше Краљевине” (АЈ, 66-2283-2151).

Постојање приштинског Народног дома сведочи о настојањима да се и у условима недовољне институционалне развијености обезбеди организован приступ књизи и знању. Истовремено, начин на који је ова књижница формирана и развијана указује на структурне проблеме са којима су се суочавале културне установе тог времена, да без подршке и помоћи државе њихово оснивање и опстанак је био могућ. У молби коју је управа Народног дома упутила надлежним државним органима, захтева се од Министарства да пошаље што више књига на поклон, како би књижница увећала свој фонд. У истој представци управа Народног фонда „моли и за новчану помоћ, како би своју просветну делатност могла развити у јачим размерама и на већој територији” (АЈ, 66-2283-2151). Овај захтев не само да сведочи о недостатку књига, већ и о свести управе о значају библиотеке као културне установе и потреби њеног даљег унапређења. Три дана касније, 25. маја 1927. године, у одговору помоћника министра просвете, Драг. Обрадовића се налаже да ће се „за оснивање народне књижнице и читаонице у Приштини изда на име помоћи сума у хиљаду динара” и да се „исплата изврши из парт. 212. поз. 4. ст.1 државног буџета за 1927/28 год.” (АЈ, 66-2283-2151).

Током наредних година, књижница при Народном дому у Приштини постала је стетиште друштвеног окупљања и културног живота (Фолић 1987: 191–192), а њен књижни фонд је потом допуњаван прилозима разних појединаца и организација,

те су тако већ током 1927. године пристигли прилози од Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу (*Izvodi* 1927: 73), док су 1937. године од Друштва Светога Саве у Београду добијена издања тог удружења (*Брајсџиво*, 1939: 210). Даљи развој ове установе прекинут је 1941. године, услед окупације Приштине у Другом светском рату, а обнова библиотечке делатности у том граду отпочела је тек након ослобођења у јесен 1944. године, након чега је већ почетком 1945. године у Приштини отворена нова јавна читаоница (*Борба*, 1945: 4).

Убрзо након оснивања књижнице и читаонице у Приштини, Министарству просвете стигло је неколико захтева за отварање књижнице и читаоница широм Косова и Метохије. Министарству просвете (Одељењу за народно просвећивање), Милорад Ст. Зајић, благајник и књижничар, 20. децембра 1927. године, упутио је допис у ком пише:

Учтиво молим Министарство просвете, да изволи одобрити и послати колико је могуће књига за Неродимску читаоницу у Неродимљу, која је прошле године отворена и за коју смо онда добили изванредан број књига. Послати на адресу Неродимске читаонице у Неродимљу, поште Урошевац (АЈ, 66-2283-2151).

На основу архивске грађе долазимо до податка да је Министарство издало налог руководиоцу магацина књижнице Министарства просвете, Максимовићу, да определи изванредан број књига за читаоницу. У књижници Министарства спаковано је десет књига које су послате Народној читаоници у Неродимљу. Међу архивском грађом која се чува у Архиву Југославија, налази се и списак свих десет послатих књига (АЈ, 66-2283-2151).

На захтев Стевана Шулетиха, управитеља школе у Орлану, 7. априла 1928. године, у просторијама основне школе, сазван је збор грађана Општине Орлане, на ком је сазивач збора указао на важност оснивања књижнице и читаонице. Записник који је сачињен тог дана сведочи да је у току самог збора уписано 24 члана књижнице, од којих су за чланове Управног одбора изабрани: Љуба Јошановић, Милутин Кулић, Стеван Шулетих, Младен Окичић и Милан Миновић. За чланове Надзорног одбора изабрани су: Шћепан Васовић, Милан Вукелић, Саво Вукотић, Пера Ивовић и Радосав Бојовић. За књижничара-благајника изабрана је Костадинка Арсићева, учитељица из Орлана. Донета је одлука да ће књижница и читаоница радити недељом и празником од 8 до 12 сати пре подне и од 2 до 6 после подне. Књиге за новоосновану књижницу и читаоницу биле су издвојене из школске читаонице и оне су се користиле одмах (АЈ, 66-2283-2151).

Правила о оснивању Орланске народне књижнице и читаонице управитељ школе је на одобрење послао школском надзорнику за срезове Грачанички и Лабски, Михајлу Кијаметовићу, а овај Просветном одељењу у Приштини, које је одобрење послало Министарству просвете, Одељењу за народно просвећивање. Из овог одељења 20. априла 1928. године стигла су оверена правила и одобрење за рад Орланске књижнице и читаонице.

Младен Окичић, члан Управног одбора и Стеван Шкулетић шаљу 8. маја 1928. године допис Министарству просвете, Одељењу за народно просвећивање са молбом за помоћ у књигама и новцу. У истом допису они Министарство просвете

уознају са историјским и културно-просветним приликама у Орлану, као и о му-котрпном раду да се створе основни услови за образовање и културно просвећивање тамошњих становника:

Молимо Министарство Просвете да новооснованој народној читаоници и књијници у Орлану помогне у књијгама и новцу. У овом месту где до 1920. године није било ниједне српске душе, где су до 1924. године крстариле качачке чете, данас мирно живе 70 српских породица и насељени Арнаути. Ових 70 српских породица успели су да образују основну школу, па у 1927. години и да је озидају. У истој години основали су Стрељачку дружину, која неуморно ради на војничком образовању. У овој 1928. години основали су и народну читаоницу и књијницу, да би могли себи и духовно образовати. Али, њихов члански улог, као и добровољни прилози мали су да би прибавили књијга и часописа за њихово образовање.

Зато остајемо у нади да ће Министарство изаћи у сусрет и помоћи овим људима да остваре своје идеје (АЈ, 66-2283-2151).

Министарство просвете је одмах по пријему овог дописа кренуло у реализацију и у Орланску књијницу и читаоницу послало 16 књијга, што је у том тренутку било од велике помоћи мештанима Орлана.

На основу сачуване архивске грађе може се закључити да су књијнице и читаонице представљале темељ развоја библиотекарства на простору Косова и Метохије у међуратном периоду. У условима недовољно развијене мреже јавних библиотека, ове установе преузимале су улогу носилаца културног, просветног и друштвеног живота, омогућавајући становништву приступ књијзи, читању и различитим облицима образовања. Њихов значај није се огледао искључиво у прикупљању и позајмљивању књијга, већ и у стварању простора за ширење писмености, развој читалачких навика и јачање културне свести локалног становништва.

Посебан значај имала је књијница са читаоницом при Народном дому у Приштини, чије оснивање и развој сведоче о настојањима да се и у сложеним друштвеним и културним приликама обезбеди организован приступ знању и писаној речи. Архивски документи показују да су развој ових установа пратили бројни материјални и организациони проблеми, због чега је помоћ државних институција била од пресудног значаја за њихов опстанак и рад. Истовремено, бројни захтеви за оснивање књијница и читаоница широм Косова и Метохије сведоче о постојању изражене потребе локалног становништва за културним и просветним институцијама. Примери Неродимља и Орлана показују да су књијнице и читаонице често настајале захваљујући иницијативи учитеља, школских управитеља и угледних појединаца, који су у књијзи и образовању препознавали важан инструмент друштвеног и националног напретка. Због тога се може закључити да су ове установе, иако скромних фондова и ограничених могућности, имале значајну улогу у процесу културне интеграције и просвећивања становништва Косова и Метохије, постављајући основе за каснији развој библиотекарства на овом простору.

Архивска документа која се односе на оснивање књијнице при Народном дому у Приштини указују да је њено оснивање представљало део широкх настојања државе да посредством културно-просветних институција утиче на развој друштвеног живота

у јужним крајевима Краљевине. Истовремено, из докумената је видљиво да иницијатива није потекла искључиво од државних органа, већ и од локалне интелигенције, пре свега просветних радника и управе Народног дома. Тако се процес оснивања библиотеке може посматрати као резултат сарадње локалних актера и државне управе.

Документа која се односе на Неродимску читаоницу показују да је Министарство просвете спроводило праксу материјалне подршке локалним библиотекама путем поклона књига. Иако је број послатих публикација био скроман, овај вид помоћи представљао је значајан инструмент државне културне политике, јер је омогућавао постепено ширење библиотечке мреже и у мањим срединама.

Пример Орлана сведочи да су учитељи представљали кључне носиоце библиотечких иницијатива у руралним срединама. Оснивање књижнице било је непосредно повезано са радом школе и локалне заједнице, што показује да су библиотеке посматране као наставак просветне делатности. Истовремено, документа откривају да локално становништво није располагало довољним финансијским средствима за самосталан развој библиотеке, због чега је државна подршка била неопходан услов њеног функционисања.

ЗАКЉУЧАК

Развој библиотекарства на Косову и Метохији одликује се сложеним историјским околностима, али и израженим континуитетом културно-просветне делатности који је опстајао упркос бројним политичким, друштвеним и економским изазовима. Од средњовековних манастирских књижница, као првих центара писмености и чувара рукописне баштине, па све до оснивања школских библиотека, читаоница и књижница, може се пратити трајна тежња ка очувању књиге, писане речи и културног идентитета. Упркос бројним тешкоћама, политичким нестабилностима и недовољним материјалним средствима, библиотеке и читаонице на Косову и Метохији поставиле су темеље каснијег развоја библиотекарства. Њихов историјски значај огледа се не само у културно-просветној улози коју су имале у свом времену већ и у чињеници да су представљале важан механизам очувања националног, културног и духовног идентитета. На тај начин, библиотеке су потврдиле своју трајну улогу као институције од пресудног значаја за развој друштва заснованог на знању, култури и колективном памћењу. У ширем друштвеном контексту, библиотеке се афирмишу као институције од изузетног значаја за развој образовања, науке и културе. Њихова делатност доприноси не само очувању културног наслеђа, већ и његовој интерпретацији и актуализацији у савременом добу. Сагледано из историјске перспективе, развој библиотечких институција представља значајан показатељ општег културног и цивилизацијског нивоа одређене средине. Управо стога, проучавање њиховог настанка, развоја и трансформација има шири научни значај, будући да омогућава дубље разумевање процеса који су обликовали културни идентитет и интелектуалну традицију једног народа.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије, Министарство просвете Краљевине Југославије, Београд, фонд 66, фасцикла 2283, јединица описа 2151.

ЛИТЕРАТУРА

- Антић 2011: Чедомир Антић. „Краљевина Србија и модернизација Косова, Метохије и Македоније после 1912. године”. *Политијеа: научни часопис за друштвена истраживања*, год. I, бр. 2, 311–317.
- Бараћ 1994: Драган Бараћ. *Право о библиотекарству у Србији*. Београд: Народна библиотека Србије.
- Борба, 1945: „Отварање прве народне читаонице у Приштини”. *Борба: орган Комунистичке партије Југославије*, год. 10, бр. 39, 4.
- Брајисавић, 1939: „Друштво Светог Саве”. *Брајисавић*, бр. 30, 205–214.
- Виријевић 2010: Владан Виријевић. „Гимназија у Приштини 1913–1941. године – прилози за проучавање”. *Косово и Метохија у цивилизацијским променама*, књ. 5. Ур. Јасна Парлић Божовић, Мирослав Крстић и Александар Петровић. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 51–60.
- Vlahović 1965: Jovan Vlahović. „Prva školska knjižnica na Kosovu i Metohiji osnovana je pre sto godina u Prištini”. *Zbornik za historiju školstva i prosvjete*, br. 2, 255–259.
- Вукадиновић, Богавац: 2001: Зоран Ч. Вукадиновић, Милован Ј. Богавац. *Српска просвета и култура у Косовској Митровици 1836–1941*. Приштина: Институт за српску културу; Призрен: Учитељски факултет.
- Вукашиновић 2017: Владимир Вукашиновић. „Библиотеке косовскометохијских манастира и богослужбена традиција Српске Православне Цркве”. *Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији: историја, идентитет, угроженост, заштита*. Ур. Драган Војводић, Миодраг Марковић. Београд: САНУ, 99–112.
- Вучковић 2003: Жељко Вучковић. *Јавне библиотеке и јавно знање*. Нови Сад: Библиотека Матице српске, Футура публикација.
- Георгиев 2018: Елизабета Георгиев. „Бугарски извори о читаљштима у Србији”. *Библиотеке и идентитет*, књ. 1. Ур. Гордана Стокић Симончић. Панчево: Градска библиотека: Центар за културу и екологију Панарт; Нови Сад: Филозофски факултет; Сомбор: Педагошки факултет, 39–51.
- Глушац 2024: Јелена Глушац. „Прилог познавању рада Народне књижнице и читаонице у Осеци од 1924. до 1940. године: поводом стогодишњег јубилеја”. *Читалиште: научни часопис за теорију и праксу библиотекарства*, год. 23, бр. 44, 56–66.
- Грујић 1936: Радослав М. Грујић. „Прва штампарија у јужној Србији, 1539. године, на Косову Пољу у манастиру Грачаници”. *Гласник Скупштинске научне друштва*, бр. 15–16, 81–96.
- Делетић 2011: Здравко Делетић. „Историјска истраживања у библиотекарству”. *Читалиште: научни часопис за теорију и праксу библиотекарства*, год. 10, бр. 18, 3–7.
- Đimić 1990: Ljubodrag Đimić. „Prosvetna politika Kraljevine Jugoslavije na Kosovu i Metohiji 1918–1941. i istoriografija”. *Istorija 20. veka: Časopis Instituta za savremenu istoriju*, god. 8, br. 1–2, 189–196.
- Димић 1997: Љубодраг Димић. *Културна историја у Краљевини Југославији 1918–1941, II: Школа и црква*. Београд: Стубови културе.
- Димић и др. 2000: Љубодраг Димић, Владета Тешић, Гордана Павловић Лазаревић. *Министарство просвете и министри Краљевине Срба, Хрватца и Словенаца и Краљевине Југославије 1918–1941*. Београд: Педагошки музеј.
- Драгосавац 2014: Бранка Драгосавац. „Јавне библиотеке и Велики рат”. *Годишњак библиотеке Срема*, бр. 15, 22–30.
- Драгосавац 2016: Бранка Драгосавац. *Јавне библиотеке у Србији од 1901. до 1918. године*. Панчево: Градска библиотека; Ниш: Народна библиотека Стеван Сремац; Неготин: Народна библиотека Доситеј Новаковић.
- Ђурашиновић 2017: Биљана М. Ђурашиновић. „Народне књижнице и читаонице као облик јавног библиотекарства у Србији од 1918. до 1941. године”. *Читалиште: научни часопис за теорију и праксу библиотекарства*, год. 16, бр. 26, 62–70.

- Ђурашиновић 2018: Биљана М. Ђурашиновић. „Идентитет српских библиотека и библиотекара у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевини Југославији”. *Библиотечке и идентитетске*, књ. 1. Ур. Гордана Стокић Симончић. Панчево: Градска библиотека; Центар за културу и екологију Панарт; Нови Сад: Филозофски факултет; Сомбор: Педагошки факултет, 119–128.
- Ђурашиновић 2020: Биљана М. Ђурашиновић. *Јавне библиотеке у Србији између два светска рата*. Панчево: Градска библиотека.
- Ђурић 1924: Драгиша М. Ђурић (ур.). *Прелиминарни резултати пописа становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца: 31. јануара 1921. године*. Београд: Дирекција државне статистике.
- Ђурић 2012: Јасминка Ђурић. „Оснивање сеоских народних књижница и читаоница пожешког краја у периоду између два светска рата”. *Пожешки годишњак*, бр. 10, 105–120.
- Исић 2001: Момчило Исић. „Делатност Шабачке народне књижнице и читаонице на народном просвећивању 1928–1941”. *Музеум: Народни музеј Шабац*, бр. 2, 117–145.
- Исић 2005а: Момчило Исић. *Основно школство у Србији 1918–1941, I*. Београд: Институт за новију историју Србије.
- Исић 2005б: Момчило Исић. *Основно школство у Србији 1918–1941, II*. Београд: Институт за новију историју Србије.
- Зарковић 2010: Весна Зарковић. „Отварање прве српске књижаре у Приштини 1890. године”. *Башићина: гласник*, св. 28, 167–182.
- Зарковић 2016: Весна С. Зарковић. „Политика Бугарске према Косову и Метохији током Првог светског рата”. *Башићина: гласник*, св. 40, 49–62.
- Зарковић 2019: Весна Зарковић. *Приштина на размеђи векова*. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу.
- Izvodi 1927: „Izvodi iz razrednih, skupnih i odborskih sjednica u godini 1926. i 1927. do glavne skupštine 27. maja 1927”. *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, br. 40, 63–78.
- Јагодић 2010: Милош Јагодић. *Уређење ослобођених области Србије 1912–1914: љавни оквир*. Београд: Историјски институт.
- Јагодић 2013: Милош Јагодић. *Нови крајеви Србије (1912–1915)*. Београд: Филозофски факултет.
- Ковијанић 1992: Гаврило Ковијанић. *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду 1821–1944: Књига 3, 1919–1944*. Београд: Народна библиотека Србије.
- Лазаревић Илић 1997: Драгана Лазаревић Илић. „Народна књижница и читаоница у Ваљеву од 1933. до 1941. године (Прилог за историју Библиотеке)”. *Гласник: Историјски архив Ваљево*, бр. 31, 237–245.
- Малешев 2022: Тамара М. Малешев. „Од књижница и читаоница до јавних библиотека у Србији између два светска рата”. *Нови Леај*, год. 3, бр. 4, 7–9.
- Недељковић 2011: Славиша Недељковић. „Од Срема до Старе Србије: учитељ Милан Ковачевић, српски национални радник у Турској”. *Споменица Историјског архива Срем*, бр. 10, 129–136.
- Недељковић 2015: Славиша Недељковић. „Од манастирских и приватних до првих српских световних школа на Косову и Метохији”. *Српске студије*, бр. 6, 181–195.
- Недељковић 2018: Славиша Недељковић. „Развој писмености код Срба на Косову и Метохији у другој половини 19. века”. *Српске студије*, бр. 9, 187–200.
- Пејановић 1920: Ђорђе Пејановић. *Крајња уједињавања за оснивање, уређење и руковање народних јавних књижница*. Сарајево: Просвета.
- Поповић 1930: Зарија Р. Поповић. „Национални апостол”. *Брасиво*, бр. 24, 18–50.
- Правила 1904: „Правила о народним књижницама са читаоницама”. *Просветни гласник*, год. 25, бр. 2, 531–534.
- Правила 1908: *Правила о народнијем књижницама са читаоницама*. Цетиње: државна штампарија.
- Правила 1920: *Правила народне књижнице и читаонице*. Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

- Протић 1921: Љубомир М. Протић. „Књижнице и читаонице за народ”. *Просветни гласник*, год. 38, бр. 6, 321–326.
- Просветни гласник, 1904: „Свима учитељима народних школа у Краљевини Србији”. *Просветни гласник*, год. 25, бр. 2, 530.
- Ристановић 2012: Петар Ристановић, „Административне промене на простору Старе Србије 1912–1941”. *Башићина: гласник*, св. 32, 171–194.
- Савић 2013: Ана Савић. *Библиотека Призренске дојословије – задужбина Симе Андрејевића Игуманова (1872–2012)*. Београд: Народна библиотека Србије.
- Симић 2023: Наташа Симић. *Пришћина мој град*. Панчево: Мали Немо; Нови Сад: Архив Војводине.
- Симић и др. 2024: Наташа Симић, Бранкица Костић, Иван Караџић. „Манастир Грачаница – седмовековна ризница српске духовности”. *Манасићи и библиотеке чувари културне баштине*. Ур. Весна Петровић. Ириг: Српска читаоница; Велика Ремета: Манастир Велика Ремета, 14–30.
- Симић 2025: Наташа Симић. „Прилог за историју просветних прилика у Приштини од 1912. до 1915. године у контексту 110. годишњице од оснивања Приштинске гимназије (1913–2023)”. *Новоослобођени крајеви Србије 1833–1878–1913: Тематски зборник радова*. Ур. Сузана Рајић, Урош Шешум и Александар М. Савић. Београд: Центар за српске студије, 231–250.
- Стојаковић 1924: Светозар Стојаковић. „Народне основне школе у Србији, Црној Гори и Војводини шк. год. 1922–23”. *Просветни гласник*, год. ХЛ, бр. 6–7, 358–374.
- Стојанчевић 2006: Владимир Стојанчевић. „Прошлост косовско-метохијских Срба 1912–1918. године”. *Срби на Косову и у Метохији*. Ур. Стеван Карамата, Часлав Оцић. Београд: САНУ, 113–123.
- Стокић Симончић, Вукадиновић 2009: Гордана Стокић Симончић, Зоран Ч. Вукадиновић. „Српска књига и библиотеке на Косову и Метохији”. *Панчевачко чинџалиште*, год. VIII, бр. 15, 52–58.
- Стокић Симончић, Вучковић 2012: Гордана Стокић Симончић, Жељко Вучковић. *Библиотеке и идентитет: Пролегомена за историју модерног српског библиотекарства*. Панчево: Градска библиотека; Нови Сад: Филозофски факултет.
- Стокић Симончић 2020: Гордана Стокић Симончић. „Манастирске и црквене збирке књига – најстарије библиотеке код Срба”. *Сарајна библиотека са библиотекама традиционалних цркава и верских заједница у Републици Србији*. Ур. Катарина Јаблановић. Краљево: Народна библиотека Стефан Првовенчани, 17–24.

Nataša J. SIMIĆ

THE ESTABLISHMENT OF LIBRARIES AND READING ROOMS IN KOSOVO AND METOHİJA BETWEEN THE TWO WORLD WARS, NAMELY IN PRIŠTİNA, NERODİMLJE AND ORLANE

SUMMARY

The aim of this paper is to present the development of libraries and reading rooms in the territory of Kosovo and Metohija in the period between the liberation of Old Serbia and the outbreak of the Second World War. Based on archival material that has so far been insufficiently known and rarely used, the paper examines the establishment of the library within the People's Hall in Priština, as well as the founding of libraries and reading rooms in Nerodimlje and Orlane. Although these institutions operated under modest material and organizational conditions, they represented important centers of educational and cultural life, providing the wider population with access to books, knowledge,

and the written word. Archival sources testify not only to the significant support provided by state authorities, but also to the strong engagement of local communities, which recognized libraries and reading rooms as important instruments of cultural and national empowerment. Through these three examples, one may observe the development of libraries and reading rooms that marked the beginnings of the later institutional development of librarianship in the Kosovo and Metohija region, a process that intensified only after the liberation in 1945 and the establishment of a new social and political framework.

Keywords: Kosovo and Metohija, Priština, People's Hall, Nerodimlje, Orlane, archival material, libraries, reading rooms, librarianship.